

УДК 81'373:811.161.3:82-70

А.Я. Леванюк

канд. філал. навук, дац.,

дац. каф. беларускага і рускага языкоў з metodyкай выкладання

Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна

**ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНЫЯ СРОДКІ СТВАРЭННЯ ЭКСПРЭСІЎНАСЦІ
Ў АФАРЫСТЫЧНЫХ ВЫСЛОЎЯХ**

У артыкуле разглядаюцца пытанні ўжывання ў афарыстычных выслоўях пэўных лексіка-граматычных сродкаў з мэтай надання экспрэсіўнасці афарыстычным тэкстам. Вызначаецца, што афарыстыка – гэта асобы літаратурны жанр, які змяшчае спецыфічнае для таго ці іншага народа светабачанне, погляды, стэрэатыпы, эталоны, маральныя ідэалы. Сярод іншых прымет афарыстычнага выслоўя выдзяляецца экспрэсіўнасць, якая дасягаецца аўтарамі праз ужыванне фразеалагічных і прыказковых цытат, рыфмы і іншых лінгвістычных і рытарычных прыёмаў набудовы афарыстычных мікратэксаў. Даследаванне гэтых прыёмаў мае істотнае значэнне для далейшай распрацоўкі праблем лінгвістыкі і ідыяматыкі беларускай мовы.

Уводзіны

Афарыстыка – гэта асобы літаратурны жанр, які змяшчае спецыфічнае для таго ці іншага народа светабачанне, погляды, стэрэатыпы, эталоны, маральныя ідэалы. Адлюстроўваючы менталітэт нацыі, яе псіхалогію, культуралагічныя каштоўнасці, афарыстыка вядомая як адзін з найбольш «культураносных» пластоў мовы. На думку шматлікіх лінгвістаў, афарыстыка ўключае афарызмы, цытаты, максімы, сентэнцыі. Іншыя даследчыкі ўключаюць у афарыстыку таксама прыказкі і прымаўкі, называючы іх моўнымі афарызмамі. Як адзначае Прохараў, «афарызмы – гэта агульнаўжывальныя прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы, заклікі, якія прадстаўлены ў складзе носьбітаў мовы і ў лаканічнай форме выражаюць сутнасць з’яў, што характэрныя для вызначанага моўнага калектыву. У гэтым аспекце афарызмы з’яўляюцца родавымі паняццямі ў адносінах да ўсіх вышэйпералічаных намінаўных адзінак». Афарыстычныя выслоўі валодаюць шэрагам прыкмет: па змесце – філасофскай глыбінёй, дыдактычнасцю, імкненнем да праўдзівасці; па форме – лаканічнасцю, завершанасцю, структураваннем ў выглядзе сказа; па функцыі – аўтасемантычнасцю, цытатнасцю, шырокай ужывальнасцю. Але вельмі важнай характарыстыкай з’яўляецца экспрэсіўнасць, без якой выказванне нельга лічыць афарыстычным. Лексіка-семантычныя і лексіка-граматычныя асаблівасці афарыстычных выслоўяў накіраваныя на наданне афарызму пэўнай экспрэсіўнасці і эмацыянальнай афарбоўкі, выразнасці думкі, якая ў іх змяшчаецца, сведчаць пра тое, што афарызм не толькі знешне з’яўляецца экспрэсіўнай і эмацыянальна афарбаванай адзінкай. Унутраная яго структура таксама дазваляе гаварыць пра афарыстычнае выслоўе як пра спецыфічную адзінку ідыяматыкі беларускай мовы.

Роля лексіка-граматычных сродкаў стварэння экспрэсіўнасці ў афарыстычных выслоўях

Вельмі часта ў афарыстычных выслоўях можна сустрэць фразеалагізмы, прыказкі ў аўтарскім выкладанні. Экспрэсіўны характар, вобразнасць фразеалагізмаў робіць іх адным з найбольш эфектыўных выразных сродкаў мовы. У самім значэнні фразеалагізма цэнтральнае становішча займаюць семы эматыўнай ацэнкі, стылістычныя прыметы і асацыятыўна-метафарычныя сувязі. Пад фразеалагічным складам мовы мы разумеем тыя трапныя, ужывальныя, устойлівыя ў сэнсе парадку слоў выразы, якія бытуюць у мо-

ве і знаходзяць у мастацкіх творах самае разнастайнае выкарыстанне. Таму ў такіх сферах маўленчай дзейнасці, дзе больш важным з'яўляецца не столькі сама інфармацыя, якая перадаецца, колькі ўздзеянне на адрасата (бытавыя зносіны, мастацкае маўленне, публіцыстыка), фразеалагізмы сустракаюцца даволі часта. Выкарыстанне фразеалагізма робіць выказванне больш яскравым, афарбаваным, нестандартным, а значыць, і больш эфектыўным.

Фразеалагічныя звароты шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх моўных стылях, але ў рознай функцыі: калі ў навуковым і афіцыйна-справавым маўленні ўжываюцца, як правіла, агульналітаратурныя, міжстылёвыя ўстойлівыя звароты, якія выступаюць у намінацыйнай функцыі, то ў мастацкай літаратуры, у публіцыстычных творах, у размоўным маўленні на першы план часта вылучаецца экспрэсіўна-стылістычны бок фразеалагізмаў кніжнага і размоўна-бытавога характару з іх больш выразнымі магчымасцямі. Асабліва разнастайныя прыёмы ўжывання фразеалагічных зваротаў у мастацкай літаратуры. Письменнікі выкарыстоўваюць фразеалогію не толькі ў тым выглядзе, як яна існуе ў мове, але і ў змененым стане, абнаўляючы семантыку, структуру і экспрэсіўна-стылістычныя якасці фразеалагізмаў. Ствараюцца новыя сэнсавыя адценні, з'яўляюцца новыя мастацкія якасці фразеалагізмаў, узбагачаюцца сувязі слоў, таму што «фразеалагічная творчасць письменнікаў выражаецца перш за ўсё ў абнаўленні звыклых для слоў кантэкстаў, у якіх гэтыя словы звычайна выступаюць» [1, с. 193].

Прыёмы аўтарскай апрацоўкі фразеалагічных зваротаў, надання ім новых адценняў, свежай афарбоўкі вельмі разнастайныя. Сюды адносіцца абнаўленне семантыкі, змяненне ці пашырэнне лексічнага складу, выкарыстанне ў якасці свабоднага спалучэння слоў ці ўжыванне адначасова і як фразеалагічнага, і як свабоднага спалучэння, індывідуальнае ўтварэнне зваротаў па аналогіі з існуючымі ў мове фразеалагізмамі і г.д. Вельмі часта ў афарыстычных выслоўях фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў трансфармаваным выглядзе, напрыклад: *Калі ў мазгах не ўправіць вывіх, // Не ўцішыцца настырны госць* (М. Лужанін) – фразеалагізм *упраўляць мазгі*; *Добры агонь на чужыне, // Толькі грызе вочы дым* (М. Танк).

Відавочна, што выкарыстанне письменнікамі фразеалагізмаў у сваіх творах заключаецца перш за ўсё ў аднаўленні кантэкстаў, у якіх словы выступаюць. Калі іх перамяшчаюць з аднаго асяроддзя ў другое, яны атрымліваюць сэнсавыя і стылістычныя змены. «Сапраўднае жыццё слова, – пісаў А.А. Патабня, – адбываецца толькі ў маўленні» [2, с. 3]. Гэтае жыццё слова, якое выражаецца ў складаным і своеасаблівым развіцці яго сэнсавай структуры, а таксама стылістычных функцый, можа быць найбольш вычарпальна вызначана толькі пры ўліку ўсіх фразеалагічных кантэкстаў, у якіх яно ўжываецца, а жыццё фразеалагізма можа быць найбольш выразным у мастацкім кантэксце. Гэта датычыцца якраз і аўтарскіх выслоўяў.

Узорамі ў адносінах пошуку новых форм фразеалагічных сувязяў слоў служаць прыёмы мадэрнізацыі агульнавядомых выслоўяў. Магчымасці гэтай мадэрнізацыі письменнік знаходзіць у семантычнай прыродзе афарызмаў, прыказак, прымавак, крылатых выслоўяў, дзе значэнне спалучэння часта з'яўляецца вытворным ад значэнняў яго лексічных кампанентаў. Праўда трэба мець на ўвазе, што адчувальнасць лексічных кампанентаў у дадзеных спалучэннях вельмі адносна: значэнні асобных частак заслоненыя вобразнай семантыкай усяго фразеалагічнага адзінства. Стабільнасць апошніх надае асаблівыя адценні не толькі значэнню, але і сінтаксічным адносінам элементаў гэтых замкнутых спалучэнняў. Таму замена аднаго мяняе семантыку і экспрэсію ўсяго выраза: *Астудзіш так яго, і ўжо не сэрца будзе, // А торбачка крыві, што ні сабе ні людзям* (М. Лужанін); *Здрадзіў мове – здрадзіш продкам, // Будзеш век ваўком хадзіць* (К. Турко).

Сустрэкаюцца ў аўтарскіх выслоўях так званыя кінетычныя фразеалагізмы. Тэрмінам «кінетычная фразеалогія» мы называем ідыёмы, якія матываваны невербальнымі (паралінгвістычнымі) сродкамі зносін, перш за ўсё, жэстамі і мімікай. Такая фразеалогія ўзнікла ў выніку апісання жэстаў, з аднаго боку, і рэакцыі ўнутраных органаў і частак цела на знешнія маўленчыя і немаўленчыя раздражняльнікі, – з другога, напрыклад: *пальцам паказаць, тыкаць пальцам, паказваць зубы, пажаць руку, па галоўцы гладзіць, варушыць галавой, вадзіць за нос, акінуць вокам, апусціць рукі, вастрыць зубы, вачэй (вока) не зводзіць, вачэй не спускаць, віляць хвостом, вочы вырачыць (вылупіць, вытрашчыць), вушы натапырыць (наставіць), глядзець у зубы, гнуць карак (горб, спіну), задзіраць нос, заплюшчыць вочы, рваць на сабе валасы, сядзець склаўшы (злажыўшы) рукі і інш. Усе прыведзеныя фраземы маюць сімвалічны характар, належаць мове і функцыянуюць у маўленні ў якасці ўстойлівых выразаў, у якіх звычай, моўная традыцыя забараняюць што-небудзь мяняць. Сярод іх у першую чаргу адрозніваюць фразеалагічныя адзінкі, матываваныя жэстамі і мімікай. Такое адрозненне заснавана на супрацьпастаўленні атрактыўнага і экспансіўнага пачаткаў чалавечага жыцця і звязана з волевыяўленнем і выражэннем пачуццяў. У афарызмах сустракаем, напрыклад, такія выразы: *І звычку ведаю другую: // Крычаць, нібы ўсяго дабраў, // Задзерці нос, як патрабуе // Звышсарамлівая мараль* (М. Лужанін); *Калі твор быў добры, дык ставілі чарку, // А калі дрэнны – халтуршчыка білі па карку* (М. Танк) і інш.*

Жэст і міміка цесна звязаны са словам, прычым, з'яўляючыся выражэннем думкі, жэст апырэджвае слова. Адна і тая ж фраза, якая вымаўляецца з рознай інтанацыяй і суправаджаецца шматлікімі жэстамі, можа стварыць зусім неаднолькавыя значэнні. Напрыклад, «Вы», якое гаворыцца адначасова з прыцісканнем рук да грудзей або суправаджаецца паваротам галавы, можа абазначаць як удзячнасць, так і асуджэнне. У кантэксце мы сустракаем толькі апісальныя жэсты, па якіх можам разумець тыя пачуцці, якія хацеў перадаць аўтар. Сустракаем такія жэсты і ў афарызмах: *І не дзіва, што сябры ўжо // Не ўсміхаюцца прыемна, // А сёй-той, калі сустрэне, // Толькі палец падае мне* (М. Танк); *З-за вуха не сячы, // Пакуль не абмазгуеш* (В. Зуёнак); *Звычайна жыццё ўсіх памячае – то вопраткай, то пагонамі, а то і нават выразам твару* (В. Быкаў); *Пакуль са мною плачуць вочы друга над цяжкай стратай – ёсць яшчэ жыццё* (У. Караткевіч); *Будзеш біць у ладкі – мецьмеш карак гладкі!* (Р. Барадулін); *Па віду пан і ходзіць панам, а спіць напэўна пад парканам* (Я. Колас); *Лёс! Яго куюць моцныя, а слабыя скрыгочуць зубамі, спрабуючы ўкусіць кавалак ад чужога банкуха* (В. Іпатава) і інш. Вельмі часта апісанне мімікі ці частак чалавечага цела змяшчае ў сабе характарыстыку. Вось як гэта выглядае ў афарызмах: *Цытата з вока, цытата з вуха, // І зуб у роце блішчыць цытатай* (П. Панчанка); *Язык – як смык, і знай, дзе ўдарыць...* (В. Зуёнак).

Пры выкарыстанні ў афарыстычных выслоўях фразеалагічных зваротаў без змены яны выступаюць у маўленні аўтара як адзін са сродкаў, які робіць афарызм больш разнастайным, маляўнічым, выразным. Фразеалагізм пры такім ужыванні не нясе на сабе ніякіх дадатковых экспрэсіўна-стылістычных ацэнак, акрамя тых, якія належаць яму самі па сабе. Калі ж фразеалагічны зварот ужываецца пісьменнікамі ў змененым выглядзе, з іншай семантыкай і структурай, ён атрымлівае, акрамя закладзеных у ім самім, новыя эстэтычныя і мастацкія якасці. Можна сказаць, што гэта, па сутнасці, фразеалагічны неалагізм. Кінетычныя фразеалагізмы, акрамя экспрэсіі, надаюць афарызму яшчэ і пэўную інфарматыўнасць.

Не менш цікава, чым фразеалагізм, паводзяць сябе і прыказкі ў складзе афарыстычнага выслоўя. У мастацкай літаратуры прыказкі часцей за ўсё выкарыстоўваюцца як вобразны сродак раскрыцця ўнутранага стану асобы, характарыстыкі яго маўленчай

манеры. Напрыклад, адзін з герояў трылогіі Я. Коласа «На ростанях» – Анцыпкік гаворыць: *Не чапай нічога, не бойся нікога; Вышэй пуна не падскочыш; Сядзі ціха, не чапай ліха*. Гэтыя прыказкі ўказваюць на беспрынцыпнасць Анцыпіка. Многія прыказкі з'яўляюцца сродкам стварэння іроніі, гумару, дакору, жарту. Так, К. Крапіва ў байцы «Мандат», крытыкуючы Асла за тое, што ён не за розум, а памылкова атрымаў мандат, піша: *«Ад шчасця гэтага ў Асла аж галава кругам пайшла, і выляцеў з яе апошні розум – як п'яны стаў Асёл, хоць быў цвярозым»*.

Адной народнай прыказкай можна сказаць больш, чым цэлым наборам свабодных словазлучэнняў. Прыказкай *Аднак жа, як свінню ні кліч, яе заўседы выдасць лыч!*, якая стала афарызмам, К. Крапіва ў байцы «Заява» з'едліва высмеяў тых дабрадзеяў, якія, «павагу страціўшы ў людзей», хочуць памяняць прозвішча, каб схаваць сваё аблічча. Словамі *Да славы прагныя, Ды вузкія ў плячах*, якія сталі таксама афарыстычнымі, пісьменнік выкрывае, асуджае рознага роду прыстасаванцаў, прайдзісветаў. Прыкладзем яшчэ некалькі прыказак, якія сталі афарыстычнымі: *І авечка, хоць дурная, // А ваўка ж пазнае!* (Ф. Багушэвіч); *З тых пор як чорт гдзе не дарадзе, // Там слухае ён бабскіх рад* (Ф. Багушэвіч).

У гэтых прыкладах, ужытых у паэтычным кантэксте, прыказкі выкарыстаны аўтарам без змянення формы. Але прымяненне моўных афарызмаў да слова (знамянальна, што звычайна толькі ў гэтай функцыі) суправаджаецца мадыфікацыямі іх формы. Прыказкі ўсякаюцца, перафразуюцца часам да такой ступені, што набываюць нават супрацьлеглае значэнне, напрыклад: *Гарбатага, кажучь, // Выправіць толькі магіла, // Знаць, застануся такім, // Якім наша зямля нарадзіла* (М. Танк); *Усе гавораць, што адзін // Хоць з'еш вала – адна хвала* (М. Танк) – тут сінонімам да прымаўкі з'яўляецца адно слова *слабы*. *Але галоднаму і ў сне, // Знаць, сняцца хлеба крошкі* (М. Танк); *Сілай міл не будзеш, Як гавораць людзі* (М. Танк); *У цябе язык, хоць лапці ім пляці!* (М. Танк); *Маю сувязі паўсюды – // Верыць дурань толькі ў цуды!* (Р. Барадулін); *Жыццё пражыць – не поле перайсці... // Ды ўсе і поле, і жыццё праходзяць* (М. Рудкоўскі). З прыкладаў відаць, што, калі ў сярэдзіне афарызма выкарыстана прыказка, то па сінтаксічнай будове мы маем ці складаны сказ, ці звышфразовае адзінства, нярэдка ўскладненыя пабочнымі словамі. А гэта ў сваю чаргу яшчэ раз служыць доказам таго, што афарызм мае рытарычную прыроду.

Відавочна, што выкарыстанне аўтарамі ў выслоўях прыказак служыць для ўпрыгожвання маўлення, а таксама для больш выразнага падкрэслівання ці падмацоўвання сваёй думкі, звяртае ўвагу чытача на важнасць пастаўленай праблемы. Натуральна, што для таго, каб заўважыць у маўленні афарызм, асабліва трансфармаваны, і ўспрыняць яго эстэтыка-эмацыянальны зарад, неабходна ведаць зыходную форму афарызма і валодаць яго семантыкай. Найбольш яскрава экспрэсіўную ролю ў афарыстычных выслоўях адыгрываюць неалагізмы, сінонімы, лексіка размоўнага стылю. Але сярод усіх экспрэсіўных сродкаў выяўлення, якія сустракаюцца ў афарыстычных выслоўях, асаблівае месца займаюць неалагізмы. Прымету навізны слова можа хутка страчваць, таму што новы прадмет, новае паняцце можа атрымаць у кароткі тэрмін шырокае выкарыстанне.

Як вядома, вялікімі майстрамі індывідуальна-аўтарскіх неалагізмаў (аказіяналізмаў) былі класікі беларускай літаратуры Я. Купала і Я. Колас. Так, Я. Купала для асобных моўных кантэкстаў стварыў і выкарыстаў такія наватворы, як *небазор, вечнабыт, мазольнік, прасветач, крыліца, скурганіць* і інш. У Я. Коласа можна знайсці таксама многія аўтарскія паэтычныя неалагізмы, утвораныя пераважна шляхам асноваскладання: *жаўтацвецень, светазор, іскрадзяны, мнагалучны, срэбразвонны, цемнакрыліць* і інш. Сярод аказіянальных ўтварэнняў М. Танка можна сустрэць словы *вершадуб, адумысла-*

ваты, небасяжны, блакітнец і інш. Вызначаюцца новаўтварэннямі і іншыя мастакі беларускага слова. Напрыклад, *Грамадскую думку як ні кагаль, // Прытулак трэба няўцерпу-тулягу* (Р. Барадулін); *Нехта з іх помніў шагалаўскі местачкаваты Віцебск* (Р. Барадулін); *Лесавікуй да пенсіі, стары, // Ідзе парадкам культвяснакампанія* (В. Зуёнак) і інш.

Прааналізаваўшы марфалагічны састаў аказіяналізмаў у складзе афарыстычных мікратэкстаў, можна заўважыць, што яны ўтвараюцца па малапрадуктыўных ці зусім непрадуктыўных мадэлях, а часта і з парушэннем гэтых мадэляў: *Тыя, што варты стакрыт каханья, // Тыя не маюць яго на зямлі* (У. Караткевіч); *Няпамяць імя няўца зліжа, // А песня будзе жыць да жыць* (Я. Купала); *Як грошы, людскія гады, // Удосыць – не лічыш тады, // Увобмалъ – дрыжыш над капейкай* (Р. Барадулін); *Ты ж клыгай старэчкай ступою, // А думай – мне дваццаць адзін* (Я. Колас); *Навучыліся ў спрэчках патаківаць неяк, // Забываць там, дзе лепей, сваё нават імя* (М. Танк); *З гадамі верыць дрэву // Неадзеравянелая душа* (Р. Барадулін) і інш.

Сярод экспрэсіўных сродкаў уяўлення значнае месца ў маўленні адводзіцца сінонімам. За кожным сінонімам стаяць сэнсавыя і стылістычныя асаблівасці. У аснове сінанімікі ляжыць агульнасць значэння маўленчых сродкаў. У кожным сіноніме прадстаўлена і тое агульнае, што дазваляе яго ставіць у паралель з іншымі словамі, і тое прыватнае, своеасаблівае, спецыфічнае, што адрознівае яго ад іншых [3, с. 84]. Сінаніміка – сфера бясконцых магчымасцяў маўленчай творчасці. Вялікую групу складаюць сінонімы агульнаўжывальныя, якія бытуюць у мове і выкарыстоўваюцца мастакамі слова пры дапамозе разнастайных прыёмаў уключэння іх у тэкст. Пісьменнік, як правіла, не абмяжоўваецца сінанімікай агульнанароднай мовы; ён уводзіць у сінанімічную суаднеснасць як эквівалентныя і паралельныя, так і новыя маўленчыя сродкі. У афарыстычных выслоўях таксама можам знайсці сінонімы, напрыклад: *Той дзень прапаў і страчаны наvekі, // Калі ты не зрабіў таго, што мог* (П. Панчанка); *Лётаць і лунаць // На вышыні // Маеш права – // Поўзаць немагчыма!* (Р. Барадулін). І яшчэ менавіта таму, што афарызм, па сутнасці, з'яўляецца маленькім мастацкім творам, мы знаходзім у ім, як правіла, кантэкстуальныя сінонімы: *прапаў і страчаны, лётаць і лунаць*.

Акрамя вышэйназваных экспрэсіўных сродкаў выяўлення, у афарызмах знаходзім і словы размоўнай лексікі, якія таксама адыгрываюць важную ролю ў аўтарскім выслоўі. Трапляючы ў мастацкія творы, гутарковыя словы «выклікаюць уражанне прастаты, жывасці, некаторай вольнасці маўлення і ўносяць разнастайныя адценні экспрэсіі» [4, с. 77]. Ад міжстылёвай лексікі, аднолькава характэрнай як для вуснага, так і для пісьмовага маўлення, размоўная лексіка адрозніваецца экспрэсіўна-стылістычнай афарбоўкай. Словы размоўнай лексікі, называючы што-небудзь, даюць таксама і ацэнку таму, што называюць. Семантычная асаблівасць размоўнай лексікі праяўляецца не толькі ў яе канкрэтнасці, але і ў вобразнасці, метафарычнасці, выражанай праз канкрэтную прадметнасць. Спецыфіка гэтага лексічнага пласта заключаецца і ў тым, што адцягненныя, абстрактныя паняцці выражаюцца канкрэтна, праз знешнія прыметы. Такія словы і выразы звычайна разглядаюцца як фамільярныя, грубаватыя, г.зн. стылістычна зніжаныя. Грубыя размоўныя словы вызначаюцца пераважна негатыўным значэннем (*быдла, пудзіла, паршывец, бадзяга* і інш.), ужытыя ў дачыненні да чалавека, яны носяць характар ляянікі. Такая лексіка з пэўнай стылістычнай функцыяй ужываецца ў творах мастацкай літаратуры як сродак моўнай характарыстыкі персанажаў.

У афарыстычных выслоўях такія выразы ствараюць патрэбны эмацыянальны тон грубасці або іранічнасці, напрыклад: *Але я, стары бадзяга, // Веру больш вачам уласным* (М. Танк); *Справа, ясна, не ў тым, што прадаў ён «гасподняга сына». Чалавека прадаў ён, паршывец. Жывое прадаў* (У. Караткевіч); *Людзі ваду да сябе ўздымаюць, //*

Быдла – схіляецца да вады (У. Караткевіч). Як бачым, гэтыя размоўныя словы *бадзяга, паршывец, быдла* з'яўляюцца назоўнікамі, утворанымі пры дапамозе суфіксаў *-яг-, -ец-, -дл-*, якія носяць размоўнае адценне.

Сярод дзеясловаў размоўнага пласта таксама можна выдзеліць пэўныя спецыфічныя для гутарковага стылю рысы, напрыклад: *Усё сваё хаяць прывыклі* (М. Танк); *Ты ж клыгай старэчкай ступою, // А думай – мне дваццаць адзін* (Я. Колас); *З-за вуха не сячы, // Пакуль не абмазгуеш* (В. Зуёнак) і інш.

Усе пералічаныя экспрэсіўныя сродкі выяўлення (неалагізмы, сінонімы, словы лексікі размоўнага стылю) выкарыстоўваюцца для павышэння выразнасці мовы. Слова пры стварэнні экспрэсіўнасці набывае асаблівую каштоўнасць. Дзякуючы слову тэкст апранаецца ў непаўторную форму. Дзякуючы ўжыванню экспрэсіўных сродкаў выяўлення выслоўе набывае выразнасць і культуралагічную значнасць. Апісаныя моўныя сродкі ўсіх узроўняў, як правіла, дзейнічаюць сумесна, мудрагеліста пераплятаючыся і ўзмацняючы адзін аднаго.

У славеснай арганізацыі афарызма актыўную ролю адыгрываюць рытм, рыфма, гукапіс. Зразумела, што рытміка экспрэсіўнага маўлення, якой валодае афарызм, ні ў адной мове і ні пры якіх умовах не можа быць тоеснай рытмічнай арганізацыі нейтральнага маўлення. Павелічэнне колькасці паўз і іх працягласць, няўстойлівы тэмп, эмпатычныя націскі, спецыфічная сегментацыя, больш кантрастная мелодыка парушаюць пануючыя ў той ці іншай мове тэндэнцыі. Ствараць асаблівы рытмічны малюнак экспрэсіўнага маўлення могуць не толькі прасадыхныя, але і сегментныя сродкі, уласцівыя толькі гэтаму тыпу выказвання.

У нашым выпадку рытм будзе разглядацца на ўзроўні паэтычнага афарыстычнага выслоўя. З рытмічнай арганізацыяй паэтычнага афарызма звязаны паўтор граматычных формаў, паўтор слоў, паўтор сінтаксічных канструкцый, чаргаванне тыповых сітуацый, размяшчэнне элементаў тэксту, якое стварае рытміку кампазіцыйнай структуры, а таксама паўтор аднакарэнных слоў. Разгледзім некалькі прыкладаў: *Не праўдзяць мары – кепска марыш; // Захочаш мець – мацней жадай!* (М. Лужанін); *Маліцца будучь, калі ты ў славе, // Калі ты ў горы – з насмешкай плюнуць* (П. Панчанка); *Саперніцтва з прыродай – непазбежнасць, // Як непазбежнасць – розум у прыродзе* (В. Зуёнак); *Дай бог арла варонай не назваць, // Варону жа арлом – нічога* (М. Багдановіч); *Але не мае будучыні тое, што будучыні прад сабой не мае* (Д. Бічэль-Загнетава). У гэтых афарызмах рытм вызначаецца паралелізмам сінтаксічных канструкцый. У афарызме П. Панчанкі да паралелізму сінтаксічных канструкцый з мэтай узмацнення рытму дадаецца паўтор сінтаксічных частак, у нашым выпадку гэта даданая частка складаназалежнага сказа, якая ў першым радку прадстаўлена ў канцы, а ў другім – у пачатку: *..., калі ты ў славе, // Калі ты ў горы – ...*

Часта ў паэтычных афарызмах рытм выяўляецца пры ўжыванні эліптычных сказаў, напрыклад: *У кожнага – свой век* (М. Танк); *Людзі ваду да сябе ўздымаюць, // Быдла – схіляецца да вады* (У. Караткевіч); *Узнагарода – памяць, Памяць – кат* (З. Дудзюк); *Лічу я: жорсткасць – гэта ночы, // А дабрата – высокі дзень* (С. Законнікаў). Відавочна, што эліптычныя сказы прадстаўлены па-рознаму ў прыведзеных прыкладах. У першым – гэта адзін радок, які якраз і складаецца з аднаго эліптычнага сказа. У другім прыкладзе эліптычны сказ знаходзіцца ў другой частцы афарыстычнага выслоўя, што падкрэслівае супастаўляльны характар абедзвюх частак і стварае агульную ідэю афарызма. У наступным прыкладзе два радкі прадстаўлены эліптычнымі сказамі, але яны неразвітыя і пабудаваныя па прынцыпе паралелізму (паўтараецца слова *памяць*: *... – памяць, Памяць – ...*). У апошнім сказе зноў жа абодва радкі – гэта эліптычныя

сказы, толькі ў адрозненне ад папярэдняга сказа – развітыя. Як бачым, эліптычная пабудова ўсяго афарызма ці часткі афарызма надае выслоўю пэўны рытм, які падкрэслівае адну з галоўных яго рыс – ёмістасць.

Пэўны рытм у афарызме дасягаецца і пры ўжыванні аднакарэнных ці падобных па гукавым складзе слоў, напрыклад: *Які б ні быў ён недасяжным, // Пост не затым, каб пастаяць, // А рупіцца, а быць адважным, // А быць чысцейшым удвая* (М. Лужанін); *О мацярынства мацярык нязнаны. // Яго заўсёды адкрываюць занавы* (Р. Барадулін); *Усё жыццё жывём расстаннем...* (Р. Барадулін); *Жыццё і жыта – вечная радня* (С. Законнікаў); *Жыццё ідзе – і трэба жыць* (У. Някляеў).

Са зместам афарызма, наданнем яму большай ёмістасці звязаны не толькі рытм, але і рыфма. В.М. Жырмунскі вызначыў рыфму як усякі гукавы паўтор, які нясе функцыю арганізацыі ў метрычнай кампазіцыі верша, А.Х. Вастокаў амаль 200 гадоў таму характарызаваў рыфму як гульню сугучнасцей, называючы яе сугучным канчаткам. Ю.М. Лотман лічыў, што рыфма ўяўляе сабою гукавое супадзенне слоў ці частак у канцы рытмічнай адзінкі пры сэнсавым несупадзенні. Усе гэтыя азначэнні маюць сваю актуальнасць і зараз [5, с. 53]. Сучаснымі даследчыкамі выдзяляецца некалькі відаў рыфмаў: па месцы націску (мужчынская, жаночая і дактылічная); па гукавым складзе (дакладная і недакладная); па размяшчэнні ў страфе (перакрыжаваная, кальцавая і сумежная). Названыя віды рыфмаў сустракаюцца і ў паэтычных афарыстычных выслоўях: *Ад чужога хлеба губы абсядаюць, // Што чужога прагнуць, то сваё кідаюць* (Ф. Багушэвіч) – рыфма жаночая (націск на другім ад канца складзе – *абсядаюць – кідаюць*), дакладная; *Мы помнім выразна і свежа, што спее ў Турцыі ў садах, а казку дзіўнай Белавежы ледзь разбіраем па складах* (М. Рудкоўскі) – рыфма жаночая (*свежа – Белавежы*), недакладная (несупадзенне галосных гукаў у слове – *свежа – Белавежы*); мужчынская (націск падае на апошні склад – *садах – складах*), дакладная (*садах – складах*); перакрываная (АБАБ); *Як бы цяжкім крок не здаўся, // Калі нават грозіць згубай, // Не шкадуйце, аддавайце // Палавіну века любым* (М. Лужанін) – рыфма жаночая (*здаўся – аддавайце; згубай – любым*), недакладная (*здаўся – аддавайце; згубай – любым*), перакрываная; *Пачуцці клічуць нас няроўна – // То ўвысь, то цягнуць да зямлі, // Бо адчуваем так умоўна – // Як нам захочацца калі* (П. Броўка) – рыфма жаночая (*няроўна – умоўна*) і мужчынская (*зямлі – калі*), дакладная (*няроўна – умоўна, зямлі – калі*), перакрываная; *Голас незнаёмага можа здзівіць, // Голас друга – на хвіліну спыніць, // Голас любай – сагрэць сонцам лета, // Голас маці – вярнуць з таго свету* (М. Танк) – рыфма мужчынская (*здзівіць – спыніць*) і жаночая (*лета – свету*), дакладная (*здзівіць – спыніць*) і недакладная (*лета – свету*), сумежная (ААББ).

Але ёсць вершы, у якіх няма рыфмы. Гэта так званыя белыя вершы. Гэты тэрмін перайшоў у паэтыку з французскай мовы – *vers blanc*, якая ў сваю чаргу ўзяла яго з англійскай паэтыкі, дзе нерыфмаваныя вершы называюць *blank verse* (*blank* – згладзіць, сцерці, знішчыць), г. зн. вершы са сцёртай, знішчанай рыфмай. Ён характэрны якраз для твораў з адрывістай інтанацыяй, якімі і з’яўляюцца афарыстычныя выслоўі: *На дрэве памяці // З кожным годам – // Багацейшы ўраджай* (М. Танк); *Толькі свет пакідаючы, не бярыце нічога, // Нават ключ ад дзвярэй перадайце суседу* (М. Танк); *Старасць – час, калі не маеш права, апроч сну, адпачынку, спакою, // Ні на адзін дзень адкласці свае справы...* (М. Танк); *Жыццё ёсць шчасце – Аксіёма! // Ды кожны з нас часовы госьць* (П. Броўка); *Памер. Прыкрылі некралогам, // І ўсёй вядомасці канец* (П. Броўка); *З кожным днём далей мы // Ад жыцця, ад вясны* (Я. Колас).

Не менш важнай з’явай, чым рытм і рыфма, якія дазваляюць выдзеліць афарызм з паэтычнага кантэксту, з’яўляецца і гукапіс. А.М. Пяшкоўскі пісаў, што «мілагуч-

насць» – гэта ўмова выразнасці і прыгажосці тэксту [6, с. 103]. На сувязь фанетычных з’яў з экспрэсіўнасцю ўказвалі Ш. Балі (1955), А. Брык (1919) і іншыя. Шматлікія сучасныя даследчыкі: І.В. Арнольд, І.Р. Гальперын, А.П. Жураўлеў, Р.С. Шутнікава і інш. – сярод найбольш выразных сродкаў мовы вызначаюць і фанетычныя сродкі. Сапраўды, яны ўяўляюць сабой адзін з пачуццёва-эмацыянальных бакоў выказвання і тэксту. І хоць гукі самі па сабе не прыстасаваныя для выканання экспрэсіўнай функцыі, але гукавы склад тэксту, у прыватнасці, афарызма, яго спецыфічны выгляд не абыякавы для эмацыянальнага і экспрэсіўнага ўспрымання моўнай асобай. Больш таго, гукі так уплываюцца ў змест тэксту, яго рытм, што пад уздзеяннем яго як адзінага цэлага становяцца матываванымі, ужытымі дарэчы [7, с. 62]. Хоць у адносінах да пісьмовага тэксту трэба гаварыць пра выразнасць не фанетычную, а графічную, пісьменнікі заўсёды ўлічваюць фанетычнае аблічча тэксту, разлічваючы на яго вымаўленне.

Гук у паэтычным афарызме выконвае вельмі важную ролю. Гукавое афармленне не толькі не падпарадкоўваецца семантыцы, а наадварот, яно пераважае над першасным сэнсам. Фанетыка ў паэтычным тэксце фарміруе мастацкую танальнасць, рытміка-інтанацыйны малюнак, а ў выніку і асобую выразнасць выслоўя. Разгледзім некалькі прыкладаў гукапісу, які назіраецца ў паэтычных афарызмах: *Прытомлены жыццёваю дарогай, // Сам у сябе заглядвай з асярдогай: // А раптам раб там?* (Р. Барадулін); *Лепшы спосаб заварвання чаю – калі тым чаем сяброў прывячаю* (А. Вярцінскі); *Не павярхоўным словам ткаць аснову, напружанай увагі варты пошук* (Д. Бічэль-Загнетава). У першым выпадку вымаўленне спалучэння раб там (рап там) аднолькава з вымаўленнем слова *раптам* [*раптам*], што выразна паказвае на такія экспрэсіўныя адценні, як перасцярога, няўпэўненасць. У другім прыкладзе паўторы *чаю, чаем, прывячаю*, наадварот, ствараюць сяброўскі настрой, прыязнасць, мяккасць выразу. У апошнім прыкладзе ў другой частцы афарызма большая частка зычных гукаў вымаўляецца цвёрда, а таксама маюцца і зацвярдзелыя гукі (*напружанай, варты, пошук*), што і стварае атмасферу руху наперад, настойлівасці, упартасці.

Гукапіс у афарыстычных выказваннях адыгрывае важную ролю экспрэсіўнага сродку перадачы думкі, выклікае ў чытача пэўныя пачуцці. Гэта значыць, што паэтычнае слова – комплекс узаемадзеяння як гукавога, так і сэнсавага, выяўленчага пачаткаў. Гукавая абалонка слова дапамагае зразумець сэнс выказвання. Фанетычныя з’явы ў вершах адыгрываюць больш важную ролю, чым у прозе, і таму вершы хутчэй і глыбей уздзейнічаюць на эмоцыі. Сістэма вершаванага радка падпарадкоўвае паэтычнаму зместу ўсё, што ёсць у слове, мове; не менш важнай з’яўляецца даўжыня слова; гукі, што яго складаюць, месца націску, суадносіны галосных, зычных і г.д. Тут дадаецца яшчэ ўплыў рытму, рыфмы, парадку слоў, высокая частата важных для перадачы настрою гукаў, больш разнастайная і багатая інтанацыя, паўторы, сінтаксічная пабудова. Асабліва важныя фанетычныя сродкі пры ўспрыманні галоўных (ключавых) слоў афарыстычнага выразу. Такім чынам, рытм, рыфма, гукапіс яшчэ больш узмацняюць уражанне, якое ўзнікае ад семантыкі выслоўя.

Розная ступень экспрэсіўнасці граматычных катэгорый абумоўлена шматлікімі прычынамі. Аснова іх выразнасці закладзена ў самой спецыфіцы граматычных значэнняў, характэрных для розных катэгорый. Экспрэсія граматычных сродкаў вызначаецца тымі асацыяцыямі, якія ўзнікаюць пры ўжыванні, напрыклад, катэгорыі роду або ліку. Гэтыя асацыяцыі даюць магчымасць увасаблення, а значыць, ужывання моўных сродкаў у вобразна-фігуральным значэнні. Экспрэсіўнасць граматычных сродкаў залежыць ад тых гістарычных зрухаў, якія звычайна адбываюцца ў мове, ад змянення стылістычных нормаў, якія адрозніваюць устарэлыя і новыя нормы. І нарэшце, экспрэсія грама-

тычных сродкаў залежыць ад характару асноў, ад лексічных значэнняў, якія закладзены ў словах. Экспрэсія выяўляецца таксама ў тых выпадках, калі адбываецца пераход слоў са звыклых сфер у новыя, незвычайныя. Акадэмік В.У. Вінаградаў указваў, што «закладзеныя ў форме роду патэнцыяльныя сэнсавыя адценні нярэдка рэалізуюцца і вызначаюць шлях метафарычнага ўжывання слова» [8, с. 64].

Шматлікія выяўленчыя магчымасці закладзены і ў ступенях параўнання прыметнікаў, ужытых у афарызмах, дзе даецца своеасаблівая градацыя прымет, якая ўзмацняецца ў вышэйшай і найвышэйшай ступенях.

Вышэйшая ступень параўнання можа мець значэнне большай ступені якасці паза параўнаннем з іншымі прадметамі. Формы на *-эйш*, якія ўжываюцца ў афарызмах з гэтымі значэннямі адрозніваюцца экспрэсіўнасцю, напрыклад: *На дрэве памяці // З кожным годам – // Багацейшы ўраджай* (М. Танк); *Ну і дурань, // Хто думае, нібыта // Лагаднейшы есць суд ад людскога* (М. Танк); *Прыдумаў бога не дурнейшы, // Каб слухаў і не чхаў сусед, // Каб спасылацца на вышэйшы, // Чым маеш сам, аўтарытэт* (М. Лужанін); *Які б ні быў ен недасяжны, // Пост не затым, каб настаяць, // А рупіцца, а быць адважным, // А быць чысцейшым удвая* (М. Лужанін); *Не буду мянцця, хоцьбы і на замкі, – // Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі* (Ф. Багушэвіч) і інш.

Сустракаецца даволі часта і простая форма вышэйшай ступені параўнання, утвораная пры дапамозе суфікса *-ш-*, які далучаецца да суплетыўнай асновы, напрыклад: *Верым, што лепшая частка жыцця – // Тая, якую пражыць мы збіраемся* (Р. Барадулін). У афарызме *Няма вялікага, як будаваць і жыць* (П. Трус) форма *вялікага* ўтворана з адхіленнем ад літаратурнай нормы.

У аўтарскіх афарыстычных выслоўях ужываюцца і складаныя формы вышэйшай ступені параўнання, утвораныя шляхам далучэння да прыметнікаў прыслоўяў *больш* (*болей*), *менш* (*меней*), напрыклад: *А я не знаю нічога больш агіднага, // Як маўчанне* (М. Танк); *Быццам недзе есць зямля // Больш лячэбная, // Як Радзіма* (М. Танк) і інш.

Нязменныя формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў з суфіксам *-ей* (*-эй*) лічацца адхіленнем ад літаратурнай нормы. Іх ужыванне ў творах мастацкай літаратуры (часцей, у паэзіі) абумоўлена рытмікай і рыфмай верша: *У жыцці мацней сяброўства // Нам нічога не знайсці* (П. Броўка); *Няма радней, чым родны кут* (П. Броўка); *Дарожэй за ўсе свабода* (Я. Колас). Нярэдка за кошт ужывання розных формаў вышэйшай ступені параўнання аўтар у выслоўі паказвае градацыю прыметы, напрыклад: *Заўсёды кніга нараджае кнігу, // Больш дасканалую, бліжэйшую да праўды* (М. Танк).

Асабліва часта ў афарыстычных выслоўях сустракаецца найвышэйшая ступень параўнання, менавіта, простая яе форма, якая ўтвараецца шляхам далучэння да простага формы вышэйшай ступені прыстаўкі *най-*: *...найгарчэйшыя – дні на чужыне* (М. Танк); *Найлепшая з нашых дарог – // Дарога дадому* (П. Панчанка); *Не найлепшы ўрач // Маўчанне залатое* (В. Зуёнак); *Родная мова, хоць бедная мова, // Мілей найбагатшай чужой!* (Я. Купала). Парушэннем літаратурнай нормы лічыцца ўжыванне пры формах вышэйшай ступені параўнання залежных слоў (назоўніка, займенніка) у форме роднага склону з прыназоўнікам *ад*, напрыклад: *Бо яднанне – сіла ў свеце, // Хто ж дужэй ад грамады* (Я. Колас); *І гор няма ў нас ніякіх – // Ды людзі ёсць – вышэй ад гор!* (П. Броўка). Але гэтае парушэнне менавіта ў аўтарскіх выслоўях трэба лічыць апраўданым, таму што за кошт такога парушэння афарызм набывае такія якасці, як ацэначнасць і эмацыянальнасць.

Разам з характарыстыкай ступеняў параўнання прыметнікаў у афарызмах нельга не сказаць і пра ўжыванне ў выслоўях ступеняў параўнання прыслоўяў і безасабова-прэдыкатыўных слоў. Часцей за ўсе сустракаецца простая форма вышэйшай ступені па-

раўнання, якая ўтвараецца ад прыслоўяў пры дапамозе суфікса **-ей (-эй, -ай)**, які далучаецца да ўтваральнай асновы прыслоўя або непасрэдна да кораня, прычым у прыслоўях могуць адбывацца пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў, напрыклад: *Хутчэй станавіцеся класікамі, // Калі перашкаджаюць вам крытыкі* (М. Танк); *... замест свечкі лепей быць гранатай* (М. Танк); *Горш перцу горкага такі сусед* (М. Танк); *Лягчэй таму знайсці // Шлях да людскога гора, // Хто меў сваё ў жыцці* (М. Лужанін); *Не кроч на сцежкі бакавыя – // Ямчэй сказаць, памени зрабіць, – // Бяры адказ сабе на шыю, // Не на сяброўскія гарбы* (М. Лужанін); *Не выхваляйся дабрывёю, // Рабі добро ты моўчкі лепш!* (П. Броўка); *Калі прыціснуць беды, // Лягчэй, як хтосьці ёсць з табой* (П. Броўка); *Нас кожны дзень, прызнаць мы мусім гэта, // Цясней абносіць лютым дротам гэта, // Якое сумна старасцю завецца* (Р. Барадулін); *Багоў заўжды на свеце многа, // Бо чалавекам быць – цяжэй* (В. Зуёнак); *Горай жыці ў чужым краю, // Болей слез, нуды* (Я. Купала); *На пахілых і сабакі // Брэшуць злосней і гарэй ...* (Я. Колас); *Пісаць пачынаю // Ўсе горш я і горш – // Пара выбіраць акадэмікам* (М. Танк) і інш.

Да форм вышэйшай ступені таксама далучаюцца словы **на шмат, за ўсё**, якія ўзмацняюць значэнне ступені і надаюць ёй адценне самай высокай якасці: *Мне свет зямны на шмат шырэй відзён // У продкаў чалавечнай праваце* (М. Мятліцкі); *Відаць, страшней, страшней за ўсё на свеце // Пакінутым усімі быць* (М. Рудкоўскі). У апошнім прыкладзе паўторам прастай формы вышэйшай ступені аўтарам выкарыстаны прыём градацыі. Відавочна, што ўжыванне формаў ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў у афарыстычных выказваннях узмацняе эмацыянальнасць, ацэнчнасць і агульную экспрэсію выслоўяў.

У афарызмах ужываюцца і субстантываваныя формы прыметнікаў. Выразнасць іх знаходзіцца ў залежнасці ад пашырэння сэнсавага аб'ёму слоў, ад тых семантычных зрухаў, якія адбываюцца ў слове, калі прыметнік ператвараецца ў назоўнік. Звычайна лексічнае значэнне ў субстантываваных прыметнікаў не мяняецца, а толькі ўзмацняецца катэгорыя прадметнасці. Але ў некаторых выпадках пры субстантывацыі назіраюцца такія зрухі семантычнага характару, у выніку якіх у словах з'яўляецца новае значэнне. Для нас найбольшую цікавасць уяўляе так званая няпоўная субстантывацыя. Для няпоўнай субстантывацыі паказальна падвойнае ўжыванне слова: і як прыметніка, і як назоўніка. Слова знаходзіцца як бы на ростані паміж гэтымі часцінамі мовы і можа ўжывацца як у якасным, так і ў прадметным значэннях [9, с. 158]. Такую няпоўную субстантывацыю можна назіраць менавіта ў паэтычных афарыстычных выслоўях: *Няма вялікашага, як будаваць і жыць* (П. Трус); *Ад чужога хлеба губы абсядаюць, // Што чужога прагнуць, то сваё кідаюць* (Ф. Багушэвіч) і інш.

Не меншую цікавасць маюць і прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, ужытыя ў афарызмах. Суфіксы, якія далучаюцца да слоў, не столькі вар'іруюць саму якасную прымету, колькі надаюць слову дадатковыя ацэнчна-характарыстычныя элементы. Такі ацэнчны элемент не толькі ўносіць новыя адценні ў значэнні слоў, але і істотна іх мяняе. У афарыстычных выслоўях мы знаходзім формы ацэнкі, утвораныя ад якасных прыметнікаў пры дапамозе менш пашыраных суфіксаў **-юсеньк-** (надае прыметнікам памяншальна-ласкальнае значэнне) і **-ават-** (надае прыметнікам значэнне непаўнаты якасці), напрыклад: *Калі розум слававаты, // Не віні падкоўкі* (М. Лужанін); *Жыву ў трохкутніку, дзе кожны кут няўтульны і чужаваты* (Р. Барадулін). Ужыванне субстантываваных прыметнікаў, а таксама прыметнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі надае афарыстычным выслоўям значную выразнасць і экспрэсіўнасць.

Пэўную ролю ў афарыстычных выслоўях адыгрываюць і некаторыя формы дзеясловаў. Даволі часта аўтары звяртаюцца да формаў загаднага ладу, якія ўзмацняюць да-

верлівасць, узаемаразуменне. Лад наогул характарызуецца наяўнасцю мадальнасці, якая падкрэслівае адносіны аўтара да падзеі. Выражаючы загад ці просьбу, перасцярогу, параду, пажаданне, загадны лад валодае складанай гамай экспрэсіўных адценняў. У афарызмах сустракаем: *Будзьце ж прарокамі // Светлага заўтра* (М. Танк); *Як бы цяжкім крок ні здаўся, // Калі нават грозіць згубай, Не шкадуйце, аддавайце // Палавіну века любым* (М. Лужанін); *Будзь шчодры: сам не паскупіся // І за дабро чакай добра* (М. Лужанін); *Давайце ж будзем адкрыта // Чорнае чорным зваць* (П. Броўка); *Будзь як на споведзі перад сабой* (Р. Барадулін); *Калі прыходзіць да канца дарога, // Асмелься запытаць сябе самога, // Што ты паспеў зрабіць?* (Р. Барадулін); *Са словам дабрыні // Спяшайце не спазніцца!* (Р. Барадулін); *Старайся іншых зразумець, // Тады Сябе самога, можа, зразумееш* (Р. Барадулін); *Ад слова прыбываюць сілы, // Дык не шкадуйце шчырых слоў!* (С. Грахоўскі) і інш. У гэтых прыкладах розныя адценні значэння, якія належаць умоўнаму ладу, могуць выражацца формай загаднага ладу, што надае выказванню размоўны характар. Дадатковыя сэнсавыя і экспрэсіўныя адценні ўносяцца ў формы загаднага ладу некаторымі часціцамі і афіксамі. Так, часціца **ж** уносіць адценне сумеснасці дзеяння, прастаты звароту, натуральнасці (*будзьце ж, давайце ж*). Адценне ветлівага запрашэння да дзеяння змяшчаюць формы з афіксам **-це**, які далучаецца да формы другой асобы адзіночнага ліку загаднага ладу (*не шкадуйце, аддавайце, спяшайце*). Часціца **не** пры форме імператыву закончанага трывання надае адценне папярэджання, перасцярогі (*не паскупіся, спяшайце не спазніцца*). Менавіта формы загаднага ладу надаюць аўтарскім выслоўям ёмістасць і экспрэсіўнасць.

Гаворачы пра экспрэсію афарыстычных выслоўяў, нельга не закрануць ролю часціц і выклічнікаў. Сярод часціц сустракаюцца часцей за ўсе выдзяляльна-абмежавальная часціца **толькі**, узмацняльныя часціцы **нават, ж**: *Толькі свет пакідаючы, не бярыце нічога, // Нават ключ ад дзвярэй перадайце суседу* (М. Танк); *Але аб тым, што ў нечым сэрцы выбух, // Парою нават блізкія не знаюць...* (М. Танк); *Людскі ж язык касцей не мае* (Я. Колас). Сярод выклічнікаў найбольш распаўсюджаны ў афарыстычных выслоўях экспрэсіўныя выклічнікі **о, ах**, а таксама эмацыянальныя **ой, ай**, напрыклад: *Ах, як многа імгненне важыць!* (П. Панчанка); *О, як радасна мову рабіць на багата стагоддзяў слаўтай!* (Р. Барадулін); *О, колькі ў памяці сваёй нашу памылак!* (М. Танк); *Растуць на радзіме маёй неабсяжныя дрэвы. О, не сячыце дрэў гэтых пявучых, // Калі свае любіце песні* (М. Танк); *А там, за светам, на чужыне, // Ніхто цябе, ой, не прыхіне!* (Я. Колас). Для ўзмацнення экспрэсіўнасці выказвання нярэдка ў афарыстычным выслоўі ўжыты разам некалькі граматычных выяўленчых сродкаў: *Толькі свет пакідаючы, не бярыце нічога, // Нават ключ ад дзвярэй перадайце суседу* (М. Танк) – ужыты часціцы + формы загаднага ладу дзеяслова.

Спецыфічнай граматычнай асаблівасцю аўтарскіх выслоўяў з'яўляецца паўтор аднакарэнных ці падобных па гукавым складзе слоў, якія свядома выкарыстоўваюцца аўтарамі як сродак інтэнсіфікацыі прыметы ці як сродак супастаўлення паняццяў і з'яў, напрыклад: *Які б ні быў ён недасяжны, // Пост не затым, каб пастаяць, // А рупіцца, а быць адважным, а быць чысцейшым удвая* (М. Лужанін); *Давайце ж будзем адкрыта // Чорнае чорным зваць* (П. Броўка); *Жыцце – патрэба ўсіх патрэб* (А. Вялюгін).

Заклучэнне

Відавочна, што ўсе вышэйпералічаныя граматычныя формы і сродкі выяўлення: фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі ў складзе афарыстычнага выслоўя, рытм, рыфма, гукапіс, ступені параўнання прыметнікаў, прыслоўяў, загадны лад дзеяслова, ужыванне часціц і выклічнікаў, наўмысны паўтор аднакарэнных ці падобных па гукавым складзе

слоў – адыгрываюць у аўтарскіх выслоўях важную экспрэсіўную ролю. Пры дапамозе гэтых сродкаў выяўлення аўтарамі дасягаецца большая ступень эмацыянальнасці, ацэначнасці, даверлівасці, узаемаразумення і агульнай экспрэсіі афарызма, што садзейнічае перакананасці, вобразнасці, яскравасці такіх выслоўяў. Афарызм – гэта параджанне вастраслоўя ў шырокім сэнсе гэтага слова і спалучэнне глыбіні думкі з яе прыгажосцю, якая дасягаецца прымяненнем мастацка-стылістычных сродкаў. Даследаванне гэтых прыёмаў мае істотнае значэнне для далейшай распрацоўкі праблем лінгвастылістыкі і ідыяматыкі беларускай мовы.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Ефимов, А. И. О языке художественных произведений / А. И. Ефимов. – М. : Учпедгиз, 1954. – 288 с.
2. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике. Об изменении значения и заменах существительного / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – 551 с.
3. Ефимов, А. И. Стилистика русского языка / А. И. Ефимов. – М. : Просвещение, 1969. – 262 с.
4. Гвоздев, А. Н. Очерки по стилистике русского языка / А. Н. Гвоздев. – М. : Просвещение, 1965. – 408 с.
5. Лотман, Ю. М. Анализ художественного текста / Ю. М. Лотман. – Л. : Просвещение, 1972. – 271 с.
6. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е изд-е. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
7. Маслова, В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста : учеб. пособие / В. А. Маслова. – Минск : Выш. шк., 1997. – 156 с.
8. Виноградов, В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / отв. ред. Г. А. Золотова / В. В. Виноградов. – 3-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
9. Ефимов, А. И. Стилистика русского языка / А. И. Ефимов. – М. : Просвещение, 1969. – 262 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 19.10.2015

Levonyuk A. Ye. The Expressivity of Aphoristic Utterances by Lexical and Grammatical Means

The article considers the cases of the use of some lexical and grammatical means in aphorisms in order to make gnomic texts more expressive. It is stressed that idiomatics as a special literary genre includes specific for each nation outlook, views, stereotypes, standards, moral ideals. The authors by means of phraseological quotations and proverbs, rhymes and other linguistic and rhetorical methods of aphoristic micro-texts building achieve expressivity, which is viewed as a main feature of aphoristic utterance. The research in these methods has an important significance for further working out the problems of linguistics and idiomatics of the Belarusian language.